

ЭТНОГРАФ Х.ЕСБЕРГЕНОВ МИЙНЕТЛЕРИНДЕ ШАҢАРАҚ ХӘМ НЕКЕ МӘСЕЛЕСИ

Ембергенов Турдыбек

Магистрант, қарақалпақ мәмлекетлик университети

Халқымызда инсанның қандай екенлиги, оның өзін тутауы, тәрбияси, минез-кулқы шаңарағына болған мүнәсебети менен баҳаланады. Бул болса оның жәмийетте өз орнын табыуында әҳмийетли орын тутады. Шаңарақта жазылмаған сондай нызам-қағыйдалар бар, олар неше әсирлер дауамында ата-бабаларымыздан әуладтан-әуладқа өтип киятир. Шаңарақ хәр бир халықтың, миллеттиң, дауам етиў уақтың сақлаушы, миллий қәдириятлардың раўажланыуын тәмийинлейтуғын руўхый хәм физикалық бәркәмал әуладты дүньяға келтирип тәрбиялайтуғын мұқаддес мекән есапланады.

"Шаңарақ" сөзи көпшилик инсанларда хәр қыйлы ассоциацияларды "жақын инсанларды", "бирге жасаушы туўысқанлар топарын", "бахытлы ата-ана, әжаға,әжапалар"ды, "бир бирин суйиўши ерли-зайыпшылар аўқамын", "меҳир-ақыбетли инсанлар топарын", пайда етип, олар "хеш уақытта бирин-бири сатпайтуғын, қоллап-қуўатлайтуғын инсанлар" екенлиги бизге мәлим.

Солай екен, қарақалпақ этнография илиминде «үйлениў» яки «неке» тойы мәселелери менен бир қанша этнограф илимпазлар шуғылланған болып, олардан бириншилерден: У.Кусекеев (Кусекеев:1934), А.Бекмуратова (Бекмуратова: 1969), Х.Есбергенов, Т.Атамуратов (Есбергенов, Атамуратов:1975), Р.Камалова (Камалова:1996)лардың мийнетлеринде қарақалпақларда неке жасы, той күнин белгилеўдеги ырымлар, некениң дүзилиўи, қудалық, сарпай хәм басқада миллий дәстүрлеримиз хаққында кунлы мағлыўматларды береді. Х.Есбергеновтың (Есбергенов:1983) және бир мийнетинде той басланыўи алдынан қоңсылар арасында шөлкемлестириўшилик мәселелери, «той кеңеси», «той хабаршысы» келер қонақлардың күтилиўи, оларды жайғастырыўи, қоңсы хаяллар тәрәпинен нан, баўырсақтың писирилиўи, ер адамлар болса тойдың сойыслығын таярлап, писирилетуғын аўқаттың гөшин таярлаў сыяқлы өз-ара той алды жұмысларының бөлистирилиў мәселелерине тоқталады.

Қарақалпақларда жаслардың турмыс қурыўи, жаңа өмирге қәдем қойыўи сыяқлы дәстүрий үрп-әдетлеримиз халқымыз турмысында жақсы сақланып қалған. Неке хәм неке шәртлери, жаслар арасында некениң дүзилиўи сыяқлы мәселелер менен этнограф Х.Есбергенов хәм Т.Атамуратовлардың биргеликте жазып баспадан шығарған шығармасында қала орталығындағы неке формаларын анализ етеди.

Демек, Х.Есбергенов хәм Т.Атамуратовлардың изертлеўлерине қарағанда, қарақалпақлар арасында турмыс қурыўдың әдеттегидей жасы 15-17 жас деп есапланған. Айырым қалаларда, Шымбай, Беруний хәм басқа қалаларда неке жасы 18 жастан 22 жасқа шекем болған. Бул хәдийсе соның менен түсиндириледи, алдын

қалаларда тийкарынан саўдагерлер хэм өнерментлер жасап, материаллық аўхалы жағынан олар дийханларға қарағанда жүдә жақсы жасаған. Олар балаларына өнерментшиликти үйретиўге хәрекет етти, оларға өз кәсиплерин үйретиў имканиятына ийе болды. Олар оқыған қалалардың қала халқы арасында (жас бойынша) тең болмаған некелер дийерли жоқ еди.

Изертлеўши Қарақалпақстан қалаларында неке жасын үйренер екен, оның бурынғы Аўқам нызамшылығы менен тәртипке салынғанлығын, қалаларда болса ул балалар ушын 23 жасқа шекем, қызлар ушын 18-22 жасқа шекем көретелгенлигин атап көрсетеди. Бул хәр қандай жағдайға қарсы, биз оқыған қалаларда (Нөкис, Шымбай, Беруний) техникумлар, колледжлер, жоқары оқыў орынлары хэм басқа арнаўлы оқыў орынларының барлығы, көплек жигит-қызлардың орта мепктепти питкергенинен соң, белгили бир кәсипке ийе болыў ушын түрли курсларда, техник мектептерде хэм басқаларда оқыўын даўам еттириўге хәрекет еткен.

Алдынлары қарақалпақлар арасында тойлар жылдың белгили бир мәўсимлерине туўры келген. Әдетте той жаз хэм гүзде болып өтти, бирақ той сапар айына туўры келмеслиги хэм «ораза» күнлерин есапқа алып белгиленер еди. Қарақалпақларда некениң бир нешше түрлери болған:

1. «Ақлай қуда»- ата-аналар туўылмаған балаларын некеге алыў ҳаққында келисип алады; бундай келисимге ата-аналардың шаңарақлық хэм дослық қатнасықлары келешекте перзентлериниң шаңарақларына тәсир етиўдеги қәлеўлери себеп болған.

2. «Жаслай қуда»- балалар туўылғанынан көп өтпей балалығында жүз беретугын жағдай; бунда жигиттиң ата-анасы қыздың үйине келип, улының қызы менен келешекте турмыс қурыўы ҳаққында қыздың ата-анасынан ыразылығын сораған. Қыздың атаанасы хэм ағайин-туўысқанларының разылығы болса, күйеў тәреп келин тәрепке «қарғы баў» (сөзбе сөз мәниси жаға кийиў) деген саўғаларды береди. Қарғы баў сыпатында әдетте, келинниң туўысқанларына саўын сыйыр берилген, саўып ишиўи ушын.

Базыда бундай келим менен рәсмий түрде «пәтия» қолланылған, бул нанның дәстүрий көринисте сындырылыўы менен белгиленген. Сол ўақыттан баслап қыз атастырылған деп есапланған, соның ушын қыздың ата-анасы енди қызын басқа адамға турмысқа бериўге ҳақылы емес еди. Орта Азия хэм Қазақстаннның басқа халықларында бесиктен қуда болыў бар болғанда да соған уқсас қуда болыў түрлери бар еди.

3. Ер жеткен балаларға үйлениў ушын қуда түсиў (дәстүрий неке дәстүрлери шеңберинде). Буннан тысқары, қарақалпақларда алып қашыў-қыз урлаў некеси де болған. Бул қыздың разылығы менен де, оның разылығысызда әмелге асырылған.

Соны айрықша атап өтиў керек, қарақалпақларда некениң бул формасы авторлар өз изертлеўлери менен шуғылланған өткен әсирдиң 70-жылларын да кең раўажланбаған еди.

М.О.Косвен алғашқы жәмийеттеги неке формаларын үйренер екен, төмендегіше өз пикирлерін баян етеді: «Матрилокал шаңарақлар пунктинде хаялларды урлау хакқында айтыудың керегі жоқ. Патрилокаллыққа өтиу менен, урлау тууысқан хаяллар болғанында ямаса оның өзи дәстүрий матрилокаллықты бузыуды қәлемегенинде жүз бериуи мүмкин еди. Бирақ бул жағдайларда, урлау көбирек урланған шахстың ыразышылығы менен жүз берген.Қалай болмасын этнографиялық мағлыұматлар бизди некениң бул усылы тек қалей менен хәм кең тарқалмағанлығына исендиреди»(Косвен 1957: 134-135).

Этнографлардың пикиринше, егер ата-анасы оған турмысқа шығыудан бас тартса ямаса жигиттиң қалың мал төлеуге имканияты болмаса, қарақалпақларда қызды урлап кеткен. Қызығы сонда, жақын ұақытқа шекем келинди алып кетиудің дәстүрий зәрүр қуралы сыпатында аттың айрықша орны сақланып қалған. мәселен, келин хәм күйеу бир қалада жасасада, дәстүрге көре, келинди күйеудің үйине алып барыуда ат дәстүрий транспорт есапланған. Х.Есбергеновтың атап көрсетиуинше, келинди ата-анасынан оның ыразылығы менен жасырынша алып кетиу елде ата-ананың өжерлик пенен оны сүйген адамына турмысқа бериуден бас тартқан тәғдиринде жүз береді. дәстүрий қарақалпақ тойларының барлық басқышларында түптен тәсир көрсеткен хәзирги дәуирдің технологиялық раўажланыуы бул әдетте де өз тәсирин өткереди-ендиликте жасларкелин урлауда жеңил машинаны абзал көрмекте.

Қарақалпақлар арасында левират хәм сорорат дәстүрлери бойынша неке қуруу киби әййемги неке формалары да кең тарқалған. Жесир хаял қайтыс болған күйеуиниң инилеринен бирине ямаса ең жақын тууысқанына, жүдә ауыр жағдайда узақ ағайинлерине турмысқа шығыуы керек еди. Бул дәстүр «басын шатыу» деп аталған. Егер күйеуиниң ағайинлери турмыс қурған болса, жесир хаял екінши ямаса үшіншиси болып қалады. Орта Азия хәм Қазақстан халықлары ортасында левират дәстүри кең тарқалған.

Усы жерде қарақалпақларда неке мәселесинде қалың мал мәселеси тийкарғы орынлардан бирин ийелеуши дәстүрлерден бири есапланады. Қалың мал мәселеси де, қарақалпақ этнограф алымлары тәрәпинен де хәр тәрәплеме изертленген темалар қатарына киреди. Этнограф У.Кусекеев (Кусекеев:72-73) тийкарынан қалың мал есабында берилетуғын 100-80-60-40 тууарлар хакқында сөз етип, олардың ишинде ең бас тууары 80 тууар болады. Бас тууар бес жасар ат, кейингиси бес жасар өгиз болады, деп көрсетсе, усы тууар мәселеси бойынша Х.Есбергенов, Т.Атамуратов (Есбергенов, Атамуратов 1975: 62-63), А.Бекмуратовалардың (Бекмуратова 1969:65-66) мийнетлеринде де арнаулы тоқталып өтиледі. А.Бекмуратова изертлеулеринде: «Қарақалпақлар арасында қалың малдың көлеми жүдә үлкен болып, 100, 80, 60, 40 «тууар»ға тең болған. Бул жерде «тууар» сөзлери қалың малды пайда етиуши қарамалдың бас санын билдиреди. Соны да айрықша атап өтиу орынлы, қарақалпақлардың түрли қәуим топарларында қалың малдың үлкенлиги неодинамик

көринисте еди. Қалың малдың үлкенлиги, тийкарынан турыс қурып атырған келин хәм күйеўдината-аналарына байланыслы еди. Бай шаңарақлар 100-80 туўар берсе; орта хал шаңарақлар 60-50 туўар береді; ал камбағаллар болса 40-10 туўар бериўге келисилетуғын еди. Қалың малдың қурамында хәр түрли көринистеги шәрўа маллары, азық-аўқат, үй-рузыгершилик буйымлары берилетуғын ели, бирақ олардың баҳасы бир бас қарамалға айландырылды» (Бекмуратова 1969:65-66), деп көрсетип туўар мәселесине анықлық киритеди.

Қоңсы қазақ халқы изертлеўши З.К.Сураганова изертлеўлеринде қалың мал мәселеси бойынша тоқталып: «Турмыс қурып атырғанлар көплек саўғалардан тысқары, өз баҳалығы бойынша басқа той саўғаларының баҳалығынан асып кеткен қалың мал хәм сеп алмасылады. Күйеў тәрәп келин тәрәпти қалың мал менен тәмийнлеўге мәжбүр болса, келин тәрәп өз нәўбетинде жаңа турмыс қурғанларға сеп-жасаў бериўге мәжбүр болған» (Сураганова 2009:144), деп көрсетеди.

Усы қалың мал мәселеси, қарақалпақларда кем қаржы болған ағайын-туўысқан арасында өз-ара жәрдем бериў арқалы әмелге асырылған. Этнограф Х.Есбергенов, Т.Атамуратов қалың малдың үлкенлигин есапқа алып: «Қарақалпақларда қалың мал төлеў хәм бөлистириў тар шаңарақлық көлемге ийе емес еди: оған пул жыйнаўда күйеўдин барлық жақын хәм узақ туўысқанлары қатнасқан. Бәлким, бул оның үлкенлиги менен байланыслы болғанлығында болыўы мүмкин», деген пикирлерди келтиреді (Есбергенов, Атамуратов 19745: 63).

Жуўмақлап айтқанымызда, этнограф Х.Есбергенов мийнетлеринде шаңарақ хәм неке мәселеси хәм олар менен байланыслы болған бир нешше үрп-әдет хәм дәстүлер мәселесине арнаўлы тоқталып өтеди. Х.Есбергенов тәрәпинен дәретилген хәр қандай этнографиялық мийнетлери бүгинги күнде ХХ әсир қарақалпақ этнографиясының классикалық шығармаларына киретуғын баҳалы мийнетлерден есапланады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бекмуратова А. Быт и семья каракалпаков в прошлом и настоящем. Нукус: Каракалпакия, 1969.
2. Есбергенов Х., Атамуратов Т. Традиции и их преобразование в городском быту каракалпаков. Нукус: Каракалпакистан, 1975.
3. Есбергенов Х. Современные формы брака и семьи у каракалпаков // Вестник. Каракалпацкого отделения Академии наук Республики Узбекистан. 1983. №1. С.60-65.
4. Кусекеев У. Этнография ККАССР. Турткуль.1934г. // Рукописный фонд. Фундаментальной библиотеки ККО АН РУз., инв. № 932.
5. Косвен М.О. Очерки первобытной культуры. М., 1957. 134-135 бб.

6. Камалова Р. Социально-нравственные аспекты в традиционной свадьбе каракалпаков. //Вестник. Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан. 1996. №2. С.89-94.
7. Сураганова З.К. Обмен дарами в казахской традиционной культуре. Астана: КАМ Медия-принт, 2009.
8. Qarlibaeva, Berdimuratova Alima; Yusupbay, Alimbetov; Sabirovna, Kamalova Khatira; ,ABOUT THE ACTIVITY TASKS OF THE EDUCATION SYSTEM IN THE REPUBLIC OF KARAKALPAKSTAN,Ижтимоий фанлар,2,3,,2020,
9. Алимбетов, Ю; ,ПРОБЛЕМА ВЗАИМОСВЯЗИ НАЦИОНАЛЬНОГО И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКОГО,Актуальные проблемы многоуровневой языковой подготовки в условиях модернизации высшего образования,,12-16,2017,
10. Бердимуратова, АК; Алимбетов, Ю; Камалова, ХС; ,О состоянии обеспечения населения питьевой водой и его влиянии на социальную устойчивость общества республики каракалпакстан (на материалах социологического обследования населения республики в марте-апреле 2016 года),Актуальные проблемы многоуровневой языковой подготовки в условиях модернизации высшего образования,,70-86,2017,
11. Бердимуратова, АК; Алимбетов, Ю; Камалова, ХС; ,Некоторые аспекты деятельности органов самоуправления граждан и их влияние на социальную стабильность в Республике Каракалпакстан,Актуальные проблемы многоуровневой языковой подготовки в условиях модернизации высшего образования,,55-70,2017,
12. Алимбетов, Ю; ,МЕСТО И РОЛЬ ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ,Актуальные проблемы многоуровневой языковой подготовки в условиях модернизации высшего образования,,7-12,2017,
13. BERDIMURATOVA A.K, MUKHAMMADIYAROVA A.J; ,Philosophical and methodological aspects of the interaction of natural environment and man,International Journal of Pharmaceutical Research,12,3,1722-1727,2020,Advanced Scientific Research
14. Алимбетов, Юсупбай; Камалова, Хатира Сабыровна; ,QARAQALPAQSTAN RESPUBLIKASI TA'LIM SISTEMASININ'ISKERLIK MA'SELESINI HAQQIDA,Журнал Социальных Исследований,3,2,,2020,
15. Алима, Бердимуратова; ,Хабар ж? мийети т? синиги: теориялы? категориялы? анализлеу тийкарлары,Вестник КГУ,47,,1,144-149",2020,
16. Бердимуратова, Алима; ,Тілеуберген Ж?мам?ратов шы?армашылы?ы философиялы? анализді? объекті ретінде,Адам ?лемі,85,3,19-27,2020,
17. Алима, Бердимуратова; ,Хабар? ам оны изетрлеудин философиялы? методологиялы? усыллары,Вестник КГУ,47,,2,127-130",2020,
18. Пирназаров, НР; Баймурзаев, Азамат; ,ФИЛОСОФСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ-ЛОГИЧЕСКАЯ ОСНОВА ДУХОВНОСТИ,Ученый XXI века,,36,2017,

19. Nurnazar, P; ,"Ecology of the Soul: Culture, Morality, Spirituality",Indiana Journal of Agriculture and Life Sciences,2,2,5-8,2022,
20. Ploypailin Sriwiset, Pimnazarov Nurnazar; ,The Protection of Patents on Animal-related Inventions: Thailand's Problems and Solutions,Res Militaris,12,1,73-85,2022,